

YÜKLEME (accusative) ve İLGİ (genitive) HALİ EKLERİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

* Leyla KARAHAN

Tarih” metinlerimiz, bize aralarında fonksiyonları bakımından benzerlik bulunan eklerin çeşitli sebeplerle birbirlerinin yerine kullanıldıklarını, birbirlerinin işlevlik derecelerini ve kullanıldığı alanlarını etkilediklerini gösteren pek çok malzeme vermektedir. Sadece farklı dönem ve sahalarda yazılmış eserlerde değil, aynı dönem ve aynı sahaya ait eserlerde bile böyle bir hadisenin örneklerine rastlamak mümkündür. Meselâ, Köktürk metinlerinde hem bulunma hem de ayrılma ifade eden -DA ekinin ayrılma fonksiyonunu bir müddet sonra -DIn eki ile paylaşması, zamanla -DA ekinin fonksiyon alanını daraltmış, -DIn ekine işlevlik kazandırmıştır. Böyle bir ilişki, her iki ek arasında bir dönem var olan ve daha sonraki dönemlerde de kendisini hissettiren bir fonksiyon yakınlığından kaynaklanmaktadır.

Bu bildiride, yükleme ve ilgi hâli ekleri arasındaki fonksiyon ilişkisi ve bu eklerin söz dizimindeki rolü işlenecektir.

Bilindiği üzere Köktürk, Uygur ve kısmen de Karahanlı Türkçesinde "**üçün, teg, birle, üze**" çekim edatları ile birleşen şahıs ve işaret zamirleri ilgi hâli eki değil, yükleme hâli eki taşıyor. Karahanlı Türkçesi metinlerinde, bu tür yapılarda yükleme hâli yanında ilgi hâli ekinin de kullanıldığını gösteren örnekler bulunsa da¹ henüz kurallaşma gerçekleşmemiştir. Aşağıda bu dönem metinlerinden tesbit ettiğimiz örneklerden de anlaşılıyor ki "**üçün, teg, birle, üze**" edatlarının yükleme eki almış zamirlerle ilişkisinin, bugünkü ilgi ekli zamirlerle ilişkisinden hiçbir farkı yoktur:

Anı ü çün ilig ança tutmış erinç (OA, 51).

Biş ballık **anı üçün** ozdı (OA, 67).

.....**bizni üçün** (buyan) edgü kılınç kıltilar (AY, 20/6).

Anatkakçası natag arsar **anı tag** ok avirgali ugradı (HTB, 210).

Munı tag körü tükadip ögirü savinü balinglap oduntılar (HTB, 312).

Anı teg me devlet özüm yolunur (KB,662).

* Doç.Dr.; G.†. Gazi Eğitim Fak. Türk Dili ve Ed. Eğt. Böl. öğretim üyesi.

¹ anıng teg (KB, 1513), anıng birle (KB, 126), anıng üçün (KB, A-28).

Tiler erdim emdi **sini teg** kişi (KB,752).

Bizni birle barmadıng (AY,620/3).

Saray karřı yir suv **sini birle** yok (KB,3439).

Anı üze barça tapıntaçı bolsunlar (AY, 120/22).

Köktürk, Uygur, Karahanlı dönemlerindeki zamirlerin yükleme ekli bu kullanılışı Harezmi-Kıpçak, Ağatay ve Anadolu sahasında değişir ve "üçün/ için/ için; teg/ tig/ dik, gibi; birle, ile, üze" edatları önünde şahıs ve işaret zamirleriyle kullanılan yükleme hâli eki, yerini bazı istisnalarla ilgi hâli ekine bırakır.

Aşağıdaki örnekler, bu sahalara ait eserlerden alınmıştır:

Sining için irür bu barça âlem (KHŞ, 4657)

Anıng için kim biz hem beglerimiz efendidin gâyet hoşndımız (AOKK,X/14)

Anıng için minde gam (TDE, 101).

Anun için ölürüz **anun için** öliserüz (KBD, 794).

Munung teg mu'cize peygamberlerdin özgede bolmaz (TDE, 92).

Kıçmegey irdi **anıng dik** lafz aslâ kâşki (BD, 75/3).

Munung tig işler birle bahâne kıldılar (MG, 60).

Bizing tig şahs kim suvdın töretti (KHŞ, 36).

Leyl" çü **senün gibi** cihân görmedi herg"z (KBD, 947).

Munung birle men za" f kul fârisler birle sançısurmen (MG, 49).

Sining birle kuanur tâc u hem taht (KHŞ, 3577).

Bilmen elemni bar min **anġng birle** tâ bile (BD, 112/4).

Sinün ile gel idelüm yinile bir bünyâd (KBD,144)

Anġng öze on rahmet İdgay (TDE,73).

Sening öze kutlug mübârek kiçgey (TDE,73).

Yükleme hâli eki, bu dönemlerde yerini ilgi hâli ekine bıraktığına rağmen, seyrek de olsa eski kullanılışını devam ettirmiştir:

anġ bilen (,EK,83), meni teg (KBD, 688), anġ için (TDE, 101).

Prof.Dr.Zeynep Korkmaz, Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde gördüğümüz yükleme ekli şekilleri ilgi hâli yerini tutan ve Türkçenin sentaksı ile ilgili özel bir kullanılış olarak izah etmekte ve isim-fiil münasebetleri çerçevesinde nesne görevi yapan yükleme hâli ekinin bir müddet sonra görevini nesne ile sınırlandırdığını ve yerini isim-isim münasebetlerinde tamlayıcı içinde gördüğümüz ilgi hâli ekine bıraktığını ifade etmektedir (TD+A,95).

Tarih” metinler bize her iki ek arasındaki bu ilişkinin zamirlerle sınırlı kalmadığını gösteren başka örnekler de vermektedir. „ağatay Türkçesi metinlerinden tesbit edilen şu örneklerdeki isim tamlamalarında yükleme hâli eki ile aynı yapıdaki -nI eki kullanılmıştır:

Kişilerin**g atını tavuşı** (Kullarının atının gürlütüsü) (,EK,58).

Bir kġrgavulnġ iskenesi (Bir sülün butu) (,EK,57).

Efrâsiyâbnġ oġlı (Efrâsiyab'ın oġlu) (,EK,57).

Yıġlamakġnġ sebebi (Aġlamanın sebebi) (,EK, 57)

Begler ve bahadurların**g barçanı köngli** bir idi (Begler ve yiğitlerin hepsinin gönlü bir idi) (,EK,58).

J.Eckmann, „ağatay Türkçesindeki bu kullanılışı her iki ek arasındaki yapı benzerliğine dayandırarak "Kısaltılmış genitif eki, şeklen -nı / -ni akkuzatif eki ile aynılık taşıdığı için -nı / -ni ve (üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan) -n akkuzatif eklerinin bazen üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra -ning / -ning genitif eki fonksiyonundan çıktığı" şeklinde açıklamaktadır (,EK,57). Ancak Eckmann'ın verdiği örneklerde yükleme hâli eki, sadece iyelik ekli isimlerle değil, iyelik eksiz isimlerden sonra da kullanılmıştır:

Süheyl ü Nevbahâr 'daki şu beyitte geçen tamlamada da ilgi hâli yerine yükleme hâli eki kullanılmıştır.

Didi iy ata bu sözi söyleme

Bu **derdümi birini** bin eyleme (SN,560)

...zbek halk hikâyelerinin birindeki "...yдын öyge köçmekni beyânı" (Evden eve göçüşün hikâyesi) başlığında isim tamlaması -nı eki ile yapılmıştır (M,911). Aynı hikâyede ilgi hâli eki nıng'dır.

Bugün Yeni Uygur Türkçesinde de benzer örnekler bulunmaktadır. Meselâ, "atın başı" tamlaması bu lehçede -ayrıca ilgi hâli eki bulunmasına ve isim tamlamalarında ilgi hâli eki kullanılmasına rağmen- "atni beşi" şeklinde yükleme hâli eki ile yapılmıştır (YUTG,51).

Karaçay-Malkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde -nı eki, hem ilgi hem de yükleme hâli eki olarak kullanılır. K.Grönbech "Türkçenin Yapısı" adlı kitabında, bu lehçelerdeki durumun fonksiyonel paralellikten kaynaklandığını, bu paralellığın her iki ekin zamanla aynı ses yapısına ulaşmasını kolaylaştırdığını ifade ederek, yükleme ve ilgi hâli ekleri arasındaki fonksiyon yakınlığı üzerinde durur (TX,141).²

Türkçenin bazı dönemlerinde yükleme hâli ekinin hem zamir-edat, hem de isim-isim münasebetlerinde ilgi hâli eki yerine kullanılması şeklinde ortaya çıkan bu durum, bize göre de iki ek arasında Grönbech'in de işaret ettiği fonksiyon yakınlığının bir sonucu olmalıdır. Başlangıçta oldukça geniş bir kullanılış alanına sahip olan yükleme hâli eki, zamanla kullanıldığı bu alanlardan çekilerek yerini kendisiyle fonksiyon yakınlığı bulunan ilgi hâli ekine bırakmış ve fonksiyonunu nesne içinde sınırlandırmıştır.

Buraya kadar iki ek arasındaki fonksiyon yakınlığı üzerinde durduk. Şimdi de bugün biri isim-isim, diğeri isim-fiil münasebetleri içinde ayrı iki hâl eki olarak değerlendirilen ilgi ve yükleme hâli eklerini çeşitli dönemlerde birbirine yaklaştıran fonksiyonları üzerinde duralım:

"Hâl" kavramı, ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisidir (TDB,121). Türkçede ilgi ve yükleme hâli dışındaki bütün hâller sadece ekle yapılır.

² Moğolcadaki şu örneklerde yükleme hâli eki, ilgi hâli eki yerine kullanılmıştır:

Geser-i yabuku-yi ücebe (Geser'in gittiğini gördü.)

Tegün-i ükügsen-i medebe (Onun öldüğünü öğrendi) (MYDG / 94)

Bu ekleri kaldırdığımızda isim-fiil münasebeti ortadan kalkar. Halbuki yükleme ve ilgi hâli, diğer hâllerden farklı olarak hem ekli hem de eksiz yapılabildiği gramerlerimizde ifade edilmektedir. Yükleme ve ilgi hâli ekleri arasındaki benzerlik işte bu noktada başlar.

Yükleme hâli, ismin cümle içindeki geçişli fiilden doğrudan etkilenmesi hâlidir. Yani cümlelerin nesnesi yükleme hâlinde bulunur. Ekli nesne ile eksiz nesne arasındaki fark "belirlilik" veya "belirsizlik"tir. Belirsiz, genel nesne, ekle belirli hâle getirilir. Grönbech'in ifadesiyle "yükleme hâli eki bir nesneye önem verildiği durumlarda kullanılır" (TY,129). O hâlde, ekin görevi diğer hâl eklerinde olduğu gibi münasebet kurmak, bağlantı sağlamak değil, nesneyi belirtmek, belirli kılmaktır. Bu da fiili değil ekin içinde bulunduğu ismi ilgilendirir.

Ülgi hâli, bir ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tâbi olduğunu gösteren hâl şeklinde tanımlanır (TDB,216). Ülgi hâli eki taşıyan bir isim tamlaması ile eksiz bir isim tamlaması arasındaki fark, -özel isimle kurulan bazı tamlamalar hariç- tamlayıcının belirli veya belirsiz oluşudur. Ülgi hâli eki, eklendiği ismin anlamına belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlamlar kazandırır. Bu anlamların hepsi, ekin içinde bulunduğu ismi ilgilendirir ve ek, diğer hâl eklerinde olduğu gibi münasebet kurmaz, bağlantı yapmaz. Gabain'in "ilgi hâlinin bir sıfat hâli olduğu" (ETG,43), Grönbech'in de "ilgi hâli ekinin önceleri hâl eki değil türetme eki olabileceği ve bu ekin aklî olan varlıkları gösteren adlardan sahiplik adları yaptığı" (TY,89) şeklindeki görüşleri de bu ekin bir münasebet eki değil, fonksiyonları tamlayıcı ile sınırlı kalan bir ek olduğu düşüncesini de desteklemektedir.³

Tarih" metinlerimizden alınmış aşağıdaki örneklerde olduğu gibi bazen nesneyi ve isim tamlamasında tamlayıcıyı belirli hâle getirebilecek herhangi bir unsurun varlığı, yükleme ve ilgi hâli eklerine duyulan ihtiyaç ortadan kaldırılabılır. Meselâ bazı dönem metinlerinde iyelik ekli nesnelerin yükleme hâli eki almadan, iyelik ekli tamlayıcıların da ilgi hâli eki almadan belirlilik ifade etmeleri, iyelik ekinin nesneye ve tamlayıcıya kazandırdığı belirlilik anlamından dolayıdır.⁴

Uram **yüzüm** ol han işigine (ETT, 71).

Günlerim dün eyledi (ETT, 71).

Bu işler için men sizge yahşî **kişim** yiberürmen (AOKK, 117).

Atam körmegenni min kördüm (BD,61).

³ "Kuramsal Dilbilime Giriş" adlı eserde aynı görüşü yansıtan şu ifadeler yer almaktadır: "Üyelik ya da tamlayan durumunun en tipik işlevi, iç merkezli bir yapıda bir ad ya da ad öbeğini nitelemektir; bu, sıfatın da en tipik işlevidir." Bkz. a.g.e., s.226.

⁴ Bir Eski Anadolu Türkçesi metninde geçen "Cebrâ'il geldi, bu âyet getürdi" sözlerindeki "bu âyet" tamlamasında "bu" sıfatı ile sağlanan belirlilikten dolayı yükleme hâli ekine ihtiyaç duyulmamıştır. (Gülsevin, 1988, 224)

Henüz **hüsni bağında** yok şimşad (KHS, 52).

Işkî yolında, kaşun yayı (KBD,50, 59).

Yükleme ve ilgi hâli eklerinin münasebet eki olmadıkların, belirtme görevi yaptıkların gösteren bir yapı da bazı çekim edatları ile kurulan edat gruplarıdır. Türkçede isimler bu edatlarla birleşirken ek almazlar.⁵

altun teg, çiçek teg⁶, budun için, ot birle, köngül üze,
saray gibi, okul için, araba ile, eğitim üzerine vb.

Halbuki zamirler, aynı edatlarla birleşirken isimlerden farklı olarak Eski Türkçe döneminde yükleme hâli, daha sonraki dönemlerde de ilgi hâli eki almıştır.⁷

anı teg, mini için, sini birle, anı üze,
onun gibi, senin için, benim ile, onun üzerine vb.

Bir ek, eğer münasebet eki ise zamirleri bağladığı gibi, gramatikal bakımdan aynı değerde olan isimleri de edatlara bağlayabilmesi gerekirdi. Nitekim meselâ "doğru" edatı önünde ister isim, ister zamir olsun, yönelme hâli eki olmadan ("ona doğru", "eve doğru") edat grupları kurulamamaktadır. O hâlde, bu edat gruplarındaki yükleme ve ilgi hâli ekleri, münasebet görevi olmayan, fonksiyonları sadece eklendikleri zamirle sınırlı, zamiri belirtmeye yarayan eklerdir.

Eski Türkçe ve bugün Yeni Uygur Türkçesinde çok görülen katmerli zamir çekimlerinde (ZK,†, 17-37), farklı hâl ekiyle katmerlenmiş zamirlerin ilk eklerinin genellikle yükleme veya ilgi hâli eki olması da konumuz bakımından dikkat çekicidir. Meselâ "benden, sizden" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılan "meningdin, siznidin" örneklerinde, ilgi ve yükleme hâli eklerinin değil ayrılma hâli ekinin fonksiyonu ön plandadır; çünkü ayrılma hâli eki bir münasebet ekidir ve

⁵ Köktürk metinlerinde geçen "eçisin teg, armakçışın için" (OA,52) örneklerindeki -n ekinin yükleme hâli eki olmadığı hakkında bkz.

Besim Atalay, Bergamalı Kadri, *Müeyyessiretü'l-UI□m*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Üst.1946, s.47.

Şinasi Tekin, Eski Türkçe, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ank.1976, s.163.

Talât Tekin, üçüncü Kişi Üyelik Eki üzerine, *Genel Dilbilim Dergisi*, sayı 7-8, s.10-17.

Gürer Gülsevin, Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi Üyelik Ekinin ...zel Kullanılışı, TD, Sayı: 466, Ank.1990, s.187-190.

⁶ Bir Uygur metninde geçen "çaçakların teg" örneğinin "çiçeklerinki gibi" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılması, ilgi hâli ekinin burada "aitlik" görevi yaptığını gösteriyor (HTB,33).

⁷ ,oğu zaman vezin zaruretiyle "min teg, sin teg" gibi yükleme eksiz örneklere de rastlanır.

sonda bulunması gerekir. Yükleme ve ilgi hâli ekleri ise bu örneklerde, belirtme fonksiyonlarıyla zamirleri etkilemektedir. Zaten ileriye doğru farklı münasebetler kuran iki farklı ekin yan yana bulunması dil mantığı bakımından imkânsizdir. Bu tür katmerli zamir çekimlerinde yükleme ve ilgi hâli ekleri, zamirleri belirtme; bu eklerden sonra gelen hâl ekleri de münasebet kurma görevi yapmaktadır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Yükleme hâli eki bazı dönemlerde ilgi hâli eki yerine kullanılmıştır. Bu ekleri birbirine yaklaştıran, aralarındaki fonksiyon paralelligidir. Her iki ek de "belirtme" görevi yapar.⁸

Yükleme ve ilgi hâli ekleri, diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebetler kuran ekler değildir. Fonksiyonları eklendikleri kelimelerle sınırlıdır.

Yükleme hâli eki, nesnenin belirticisidir; nesne yapıcı değildir. Var olan nesneye belirlilik kazandırır.

Ülgi hâli eki de isme belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlam kazandıran bir ektir.

Yükleme ve ilgi hâli ekinin bu fonksiyonları, "ismin kendi dışındaki kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi" şeklinde tanımlanan "hâl" kavramına uygun düşmemektedir. Bu iki ekin hâl eki sayılması doğru değildir. Yükleme hâli vardır; ancak bu hâl eksizdir. Ek yükleme hâlindeki nesnenin belirticisidir. Ülgi hâlinin varlığı meselesi tartışmalıdır. Ancak burada da ek belirtme görevi yapmaktadır. Üste bu sebeple hâl ekleri değerlendirilirken, her iki ekin de başka kelimelerle münasebet kuran ekler olmadıkları noktasından hareketle diğer hâl eklerine benzemedikleri hususu göz önünde bulundurulmalı ve bu iki ek hâl kategorisi içinde değil, ayrı bir kategori içinde işlenmelidir.

⁸ Ergin, Türkçede bir belirtmenin mevcudiyetine temasla "Yalnız bu belirtme, hâl kategorisi ile ilişiktir. Hâl kategorisinin bazı ekleri bir belirlilik ifade eder" sözleriyle bu iki eki kastetmektedir (TDB, 121).

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- AOKK** : Melek ...zyetgin, *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiglerin Dil ve İslup Üncelemesi*, TDK Yay. Ank.1996.
- AY** : Ceval Kaya, *Altun Yaruk*, TDK Yay., Ank.1994.
- BD** : Bilâl Yücel, *Bâbü'r Divanı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank.1995.
- ,EK** : Janos Eckmann, *ağatayca El Kitabı*, Üst. İniv. Ed. Fak. Yay., Üst.1988.
- ETG** : A.V.Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, ev.M.Akalın, TDK Yay., Ank.1988.
- ETT** : Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, Üst. İniv. Ed. Fak. Yay., Üst. 1981.
Gürer Gülsevin, "3.Kişi Üyelik Ekinin ...zel Kullanılışı", *TD*, Sayı: 466 , Ank. 1990, s.187-190.
Gürer Gülsevin, *Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni*, Ünönü İniv. Sos. Bil. Ens. Derg. Sayı:2, 1988, s.218-242.
- HTB** : Semih Tezcan, *Hüen Tsang Biyografisi*, Ank., 1975.
John Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, ev. A.Kocaman, TDK Yay., Ank.1983.
- KB** : Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, TDK Yay., Ank. 1979.
- KBD** : Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, Üst.İniv. Ed.Fak.Yay.,Üst.1980.
- KHŞ** : Necmettin Hacëminoğlu, *Kutb'un Hüseyin ü Şirin'i*, Üst.İniv.Ed.Fak.Yay., Üst.1968.
- M** : Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler*, TKAE Yay., Ank.1987.
- ME** : Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l Edebiyat*, TDK Yay. Ank.1993.
- MG** : Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ank.1987.
- MYDG** : Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, Ege İniv. Ed. Fak.Yay.,Üzmir 1992.
- OA** : Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Millî Eğitim Basımevi, Üst.1970.
- SN** : Cem Dilçin, *Süheyl ü Nevbahâr*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank.1991.
- TDB** : Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Üst. İniv. Ed. Fak. Yay., Üst.1962.
- TDE** : Necmettin Hacëminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Basımevi, Üst.1974.
- TDİA** : Zeynep Korkmaz, *Türk Dili İzerine Araştırmalar*, TDK Yay., Ank.1995.
- TY** : K.Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, ev.M Akalın, TDK Yay. Ank.1995.
- YUTG** : Rıdvan ...ztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ank. 1994.
- ZK,İ** : Osman Fikri Sertkaya, *Zamirlerde Katmerli İkim İzerine*, Uluslararası Türk Dili Kongresi -1992, TDK Yay., Ank.1996.

